

Barbara Strzałkowska

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa
bstrzalkowska@wp.pl, ORCID: 0000-0002-6306-4322

TERMINOLOGIA GNIEWU W SEPTUAGINCIE

The Terminology of Anger in the Septuagint

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł omawia wybrane aspekty terminologii dotyczącej gniewu w Biblii Greckiej. Septuaginta używa zasadniczo dwóch terminów określających gniew: θυμός i ὀργή (bardzo rzadko innych). Oba używane są w LXX zamiennie i, jak się wydaje, bez żadnego klucza zarówno na określenie gniewu Boga, jak i ludzi oraz zwierząt. Artykuł omawia oba terminy wraz z ich etymologią i występowaniem w klasycznej literaturze greckiej, ukazując, że słownictwo LXX nawiązuje zarówno do klasycznej filozofii i literatury (gdzie temat gniewu jest podejmowany niejednokrotnie, już w najstarszych pismach), jak i do tradycji żydowskiej (używając w przekładzie hebraizmów i charakterystycznych dla Biblii Hebrajskiej zwrotów). Artykuł ukazuje zarazem, że na poziomie terminologicznym i pojęciowym terminologia LXX dotycząca gniewu wywarła wpływ także na Nowy Testament.

SŁOWA KLUCZE

gniew; zagniewanie; terminologia grecka; θυμός; ὀργή; LXX; Septuaginta; grecka literatura klasyczna

The article discusses selected aspects of “anger” terminology in the Greek Bible. The Septuagint basically uses two terms to express anger, θυμός and ὀργή, and rarely any others. The two words are used in the LXX interchangeably, it seems to express both the wrath of God and the wrath of people and animals. The article discusses both of these key terms, along with their etymology and occurrence within classical Greek literature, recognizing that the terminology of the LXX is based both upon those classical texts – which often refer to the theme of “anger”, starting with the oldest known Greek texts – as well as on the Jewish tradition, incorporating many so-called “Hebraisms” and expressions characteristic of the Hebrew Bible. In addition, the article shows that the LXX terminology regarding anger also had an influence on the New Testament, on both a terminological and conceptual level.

anger; wrath; Greek terminology; θυμός; ὀργή; LXX; Septuagint; classical Greek literature

1. WPROWADZENIE

Studia na temat gniewu stały się w ostatnich latach częstym przedmiotem zainteresowania wśród badaczy różnych dziedzin, także tych związanych ze starożytnością i Biblią¹. Bada się gniew pod kątem nie tylko psychologicznym, ale także religijnym czy literackim, wyróżniając wiele jego aspektów,

¹ Wystarczy wymienić kilka publikacji z ostatnich lat (często post-sympozyjalnych) poruszających ten temat: *Ancient Anger; Divine Wrath; Colères*. Na gruncie polskim tematowi gniewu poświęcono cały numer czasopisma „Verbum Vitae” 33 (ten numer czasopisma ma również charakter postsympozyjalny).

w tym ludzki i – bardzo często w badaniach biblijnych – Boży. Pośród badań prowadzone są także te dotyczące terminologii², podkreślające pochodzenie i zastosowanie poszczególnych słów opisujących gniew.

W 2003 roku powstał krótki artykuł podsumowujący w języku polskim temat terminologii gniewu Bożego w Biblii Hebrajskiej³. Omawiał on rozmaite aspekty terminologiczne związane z gniewem, etymologię poszczególnych terminów hebrajskich oraz ich zastosowanie w odniesieniu do Boga. W sumie przypatrzone się ośmiu podstawowym hebrajskim terminom wyrażającym gniew (אָר, אַרְיוֹן, אַרְיוֹן, אַרְיוֹן, אַרְיוֹן lub אַרְיוֹן, אַרְיוֹן, אַרְיוֹן, אַרְיוֹן)⁴, wskazując na ich pochodzenie nawiązujące niejednokrotnie do wręcz somatycznych reakcji człowieka i zwierząt na gniew (niektóre pojęcia gniewu w Biblii wywodziły się lub nawiązywały do reakcji, jakie w organizmach człowieka lub/i zwierząt wywołuje gniew: rozszerzone nozdrza; gniew jak ogień, dym)⁵. Podkreślono jednocześnie, że na sposób antropomorficzny i antropopatyczny w Biblii Hebrajskiej ukazano także gniew Boga.

Niniejszy artykuł jest kontynuacją rozwiniętych wówczas wątków, ale w odniesieniu do Biblii Greckiej, a konkretnie do greckiego Starego Testamentu, który również wywarł niemały wpływ na terminologię Nowego Testamentu. Zagadnienie to będzie omawiane nie tylko w odniesieniu do gniewu Boga, ale także w odniesieniu do gniewu w ogóle. Artykuł postara się ukazać aspekty terminologii greckiej dotyczącej gniewu w LXX, nawiązującej zarówno do tradycji żydowskiej, jak

² Por. choćby: Grimas, *De la colère*; Kövecses, *Metaphors*. Na gruncie języka polskiego, zob. Baran, „Gniew Boży”, 59-92.

³ Strzałkowska, „Terminologia”, 47-65.

⁴ Wspomina się także jeszcze jeden rzadki termin określający „gniew” w BH: אַרְיוֹן.

⁵ W języku polskim odzwierciedleniem takiego sposobu myślenia stało się wyrażenie „pałący gniew”, które weszło do naszego języka wraz z kulturą biblijną bądź przez podobną obserwację reakcji człowieka i zwierząt.

i klasycznej filozofii oraz literatury, gdzie temat gniewu jest podejmowany niejednokrotnie już w najstarszych pismach.

O ile Biblia Hebrajska używała wspomnianych kilku terminów określających gniew, o tyle LXX posługuje się w zasadzie jedynie dwoma: θυμός lub ὀργή bądź powiązаныmi z nimi czasownikami: θυμώω, ὀργίζω, παροργίζω⁶. Tylko w bardzo nielicznych przypadkach na określenie gniewu LXX używa innych słów, jak np. μῆνις użyte jedynie kilkakrotnie (w Rdz 49,7; Lb 35,21; Syr 27,30; 28,5 oraz raz w apokryficznych Psalmach Salomona 2,23) czy χόλος (znany tylko z: Koh 5,16; Mdr 18,22; dwóch kodeksów zawierających ten termin w Prz 16,28 i 2 Mch 3,28; niebędącej w katolickim kanonie 3 Mch 5,1.30)⁷. Dla porównania rzeczownik θυμός występuje w Septuagincie ponad 330 razy (nie wliczając ksiąg NT), podobnie jak rzeczownik ὀργή – ponad 300 razy, formy czasownikowe obu zaś są także bardzo częste: w przypadku θυμώω to ponad 60 użyć, ὀργίζω – ponad 80 razy, παροργίζω zaś – ok. 50 razy.

Oba zasadnicze terminy greckie określające gniew (θυμός i ὀργή) używane są w LXX zamiennie, a w miejscach, gdzie tłumaczą one tekst hebrajski, stosowane są, jak się wydaje, bez żadnego klucza, zarówno na określenie gniewu Boga, jak i ludzi. Podobnie zresztą jest i w Nowym Testamencie, który korzysta w tym wypadku ze słownictwa Septuaginty, używając owych dwóch terminów i sporadycznie innych, jak w J 7,23 czasownika χολάω czy w Dz 8,23 rzeczownika χολή⁸.

Jaka jest etymologia, pochodzenie i użycie tych dwóch zasadniczych greckich terminów? Starszym z nich, używanym już przez Homera, jest termin θυμός.

⁶ Dahlberg, „Wrath of God”, 903.

⁷ Te rzadkie terminy używane był w klasycznej literaturze greckiej jedynie w tekstach poetyckich i jedynie na określenie gniewu bogów (być może z tego powodu) na zasadzie polemiki – LXX używa ich bardzo rzadko i tylko w odniesieniu do człowieka (poza czasownikową formą μῆνις, która jedynie w Jr 3,12 i Ps 102,9 ma za podmiot Boga). Por. Grether – Fichtner, „ὀργή”, 1155-1156 (wraz z przyp. 204).

⁸ Por. Stählin, „L'ira”, 1186-1187 (wraz z przypisami).

2. ΘΥΜΟΣ

Termin ten używany w LXX wraz z formą czasownikową θυμώ – podobnie jak w hebrajskich terminach חָמָה i חָרָה – odwołuje się do reakcji somatycznych, które wywołuje gniew w organizmie człowieka czy zwierzęcia. W obu językach terminy używane na określenie gniewu kojarzone są z ogniem, który jest „palący”, ale także – w przypadku greki – z ruchem dymu (wywoływaniem dymu), które z kolei kojarzyć można z „poruszeniem”, a także z „siłą witalną”, „pasją” i ekscytacją” ewidentnie towarzyszącym gniewowi.

Termin θυμός najprawdopodobniej wywodzi się od formy czasownika θύω⁹, o pochodzeniu indogermańskim (gdzie jego forma mogła brzmieć *dheua-* lub *dbu-*)¹⁰. Termin ten oznaczał ‘gwałtowny ruch powietrza, wody, ziemi, zwierząt i ludzi’, ‘wirowanie’ (powodujące powstanie kurzu) czy ‘bulgotanie’ (o wodzie), a z czasem także ‘spalanie’ (dosł. ‘powodowanie powstania dymu’)¹¹. W tym ostatnim znaczeniu używany był w literaturze klasycznej na określenie składania ofiar (których elementem było spalanie i – w konsekwencji – unoszenie dymu do bóstwa)¹². Już w starożytności Arystarch zauważał, że czasownik θύω w pismach Homera (w *Iliadzie*), najstarszym znanym przypadku jego użycia, oznaczał ‘sprawianie, powodowanie dymu’ (gr. θυμάσαι)¹³. U Homera przybiera m.in. takie właśnie znaczenie, kojarzone z „ruchem”, „poruszeniem”, także emocjonalnym (ang. *rush, rage, be insane*)¹⁴, niemniej słowo to stosowane jest tam także w innych okolicznościach (zob. dalej). Warto zaznaczyć, że w LXX od tego samego czasownika pochodzi słowo θυσία oznaczające

⁹ Liddel – Scott, *Greek-English Lexicon*, 810.

¹⁰ Por. Büchsel, „θυμός”, 589-590, przyp. 1.

¹¹ Por. Büchsel, „θυμός”, 589-591.

¹² Valpy, *The Etymology*, 62-63.

¹³ Lehrs, *De Aristarchi*, 82. Por. Büchsel, „θυμός”, 591, przyp. 2.

¹⁴ Pharr, *Homeric Greek*, 359.

‘całopalenie’ (‘ofiare  alopaln  lub ‘ofiare’ w ogóle), a także  υσιασθ ριον, to znaczy ‘ołtarz’ oraz  ουϑ – ‘kadzidło’¹⁵.

Do tej samej rodziny należy również rzeczownikowa forma  υμ ς, która poświadczona jest także jako indoeuropejska (*dhumas*¹⁶) i oznacza ‘dym, par ’¹⁷ (od greckiego słowa wywodzi się z kolei późniejsza łacińska forma *fumus*, to znaczy ‘dym’, ale także ‘ogień’, oraz słowiański *dym *¹⁸, po polsku ‘dym’). Warto jednak zaznaczy , że z czasem otrzymała także inne znaczenia.

We wczesnej klasycznej literaturze greckiej używano terminu  υμ ς m.in. analogicznie do terminu πνε μα, chcąc wyrazi  ‘to, co się porusza’ (w konsekwencji wiatr), ale także wszelką ‘si  witalną’ czy wręcz ‘dusze’¹⁹. Już u Homera (np. w *Iliadzie*)  υμ ς oznaczał wla nie ‘si  witalną zwierząt i ludzi’, a także, charakterystyczne dla tych stworzeń, ‘pragnienie, odwag , zapał’, ale – niejako w konsekwencji – również ‘pasj , gniew’²⁰. Znacza greki Homera, C. Pharr, w swoim opracowaniu z 1920 roku zaznacza, że Homeryckie  υμ ς oznacza wla nie „heart, soul, spirit, courage, passion”²¹. Co ciekawe, im późniejsze pisma greckie, tym bardziej znaczenie tego terminu będzie przesuwalo się w kierunku ‘pasji, ekscytacji, zapału’²², a przede wszystkim – w kierunku wynikającego z nich ‘gniewu’²³. Platon (w dialogu *Kratos*), jak się wydaje, celowo stosuje gr  słow związaną z tym podwój-

¹⁵ Valpy, *The Etymology*, 62.

¹⁶ Por. Wharton, *Etyma Graeca*, 59.

¹⁷ Por. Büchsel, „ υμ ς”, 589-591, przyp. 1.

¹⁸ Chantraine, *Dictionnaire  tymologique*, II, 446.

¹⁹ Por. Wharton, *Etyma Graeca*, 59; Liddel – Scott, *Greek-English Lexicon*, 810.

²⁰ Büchsel, „ υμ ς”, 591.

²¹ Pharr, *Homeric Greek*, 359.

²² Jest ciekawe, że w języku polskim termin „zapał” również nawiązuje do ognia, dymu.

²³ P. Chantraine już w czasowniku   ω widział znaczenie „wybuchu furii”. Por. Chantraine, *Dictionnaire  tymologique*, II, 446.

nym znaczeniem terminu θυμός ('dusza, siła witalna' oraz 'dym, zapal, poruszenie')²⁴.

W literaturze klasycznej greckiej można wyróżnić kilka znaczeń terminu θυμός²⁵ w dwóch podstawowych sensach: fizycznym i uczuciowym. W sensie fizycznym termin ten może oznaczać (1) 'oddech, życie' (ang. *the principle of life*). Jako taki używany jest przez Homera w odniesieniu do ludzi (*Iliada; Odysea*) i zwierząt (*Iliada*, ale do zwierząt odnoszą ten termin, choć rzadziej, także greccy tragicy na przełomie VI i V wieku przed Chrystusem – np. Ajschyllos w utworze *Agamemnon*; Eurypides w ostatniej swojej tragedii *Bachantki*). (2) Termin ten oznaczał także 'siłę', [mocnego] ducha' (np. *Odysea, Iliada*), a nawet 'mocno bijące serce' (*Iliada*). Termin rozumiany tak przez Homera był później mniej używany w tym znaczeniu.

Termin θυμός można również odczytywać w sensie uczuciowym, i to na kilka sposobów. (1) Jako to miejsce, „gdzie objawiają się uczucia i pasja”, np. pragnienie (nawet bardzo przyziemne łaknienie pokarmów) – tak w *Iliadzie, Odysei*. Ogólnie w tych dwóch utworach używa się tego terminu (obok wspomnianych) w znaczeniu 'uczucia pasji'. *Iliada* używa przy tym ciekawego wyrażenia „pragnął całym swym sercem” (lub „z całego swego serca” – gr. dat. θυμῶ). Omawiany termin w tym znaczeniu pojawia się również w późniejszych pismach: we fragmentach liryk Safony (przełom VII/VI wieku przed Chrystusem), u poety Pindara z VI/V wieku przed Chrystusem (w utworze *Olimpian*), u historyka greckiego Herodota (V wiek przed Chrystusem), u Sofoklesa w tragedii *Elektra* (V wiek przed Chrystusem), u historyka Ksenofonta (przełom V/IV wieku przed Chrystusem) w największym dziele *Wychowanie Cyrusa (Cyropaedia)*, a także

²⁴ Büchsel, „θυμός”, 591, przyp. 3; Por. Liddel – Scott, *Greek-English Lexicon*, 810.

²⁵ Poniższe przykłady za: Liddel – Scott, *Greek-English Lexicon*, 810. Zob. także: Kleinknecht, „L'ira”, 1075-1103 (wraz z przypisami).

u Hipokratesa, lekarza z V wieku przed Chrystusem, w dziele *Prognostikon*.

(2) W znaczeniu ‘umysłu, usposobienia, woli’ termin jest używany w *Iliadzie*, *Odysei*, a w późniejszych pismach także u Platona (przełom V/IV wieku przed Chrystusem) w późnym jego dialogu *Prawa*. (3) W znaczeniu ‘ducha, odwagi’ – w *Iliadzie*, *Odysei*, u wspomnianej już poetki Safony, u Herodota, a także u Sofoklesa w tragedii *Elektra*, u Arystofanesa (komediopisarza z przełomu V/IV wieku przed Chrystusem) w utworze *Rycerze*, u Ksenofonta we wspomnianym dziele *Wychowanie Cyrusa* (*Cyropaedia*), u Platona w dialogu *Państwo*, a nawet u Arystotelesa w *Polityce*. (4) Terminem θυμός określa się także ‘duszę, jako siedlisko myśli’. Tak w *Iliadzie*, u Ajschylosa (przełom VI/V wieku przed Chrystusem) w zachowanych fragmentach tragedii *Prometeusz Wyzwolony*, u Sofoklesa w utworach *Elektra* i *Król Edyp*.

(5) θυμός oznaczał też w klasycznej literaturze ‘serce jako siedlisko emocji’. Tak w *Iliadzie*, *Odysei*, u Safony, u Teokryta (z III wieku przed Chrystusem), w tragedii *Medea* (V wiek przed Chrystusem) Eurypidesa. (6) W znaczeniu ‘siedliska gniewu’ termin ten występuje w *Iliadzie*, gdzie w konsekwencji termin θυμός rozumiany jest już także jako gniew, tak też rozumie go później Sofokles w tragedii *Edyp w Kolonie* oraz w *Antygonie*, Eurypides w tragedii *Medea*, Tukidydes i Herodot, Platon w *Prawach*, a także orator ateński Andokides (z przełomu V/IV wieku przed Chrystusem). W znaczeniu ‘gniewu’ używa go także Arystofanes (w utworach *Osy* i *Chmury* z lat dwudziestych V wieku przed Chrystusem). Termin ten odnoszono także do gniewu zwierząt, np. koni – u Ksenofonta w dziele *Sztuka jeździecka*, a także u Platona, Sofoklesa (w utworze *Ajas*), jak również w *Retoryce* Arystotelesa.

Na tym tle można rozważyć występowanie tego słowa w Septuagincie. Wiemy, że przekłady poszczególnych ksiąg biblijnych (i księgi greckie LXX) powstawały na przestrzeni

od III do I wieku przed Chrystusem. Termin θυμός, który występuje w samej Septuagincie (jak wspomniano) ponad 330 razy, we wszystkich jej częściach, najczęściej tłumaczy właśnie hebrajskie słowa oznaczające „gniew”. W tym samym znaczeniu zresztą używany jest w późniejszych pismach Filona z Aleksandrii (na przełomie I wieku przed Chrystusem/I wieku po Chrystusie), w Nowym Testamencie i u Józefa Flawiusza (I wiek po Chrystusie)²⁶.

W LXX termin ten pierwszy raz pojawia się w Rdz 27,44 jako przekład hebr. מַחֲרֵף (‘pałacy gniew’). W sumie θυμός tłumaczy ten hebrajski wyraz ponad 80 razy²⁷. Tłumaczy także inne słowa oznaczające „gniew” (wszystkie wcześniej wyliczone), najczęściej termin אַף (ponad 90 razy)²⁸. Spośród wszystkich części LXX, co zrozumiałe, najliczniej występuje w księgach prorockich: Księga Izajasza (45 razy), Księga Ezechiela (ponad 30 razy), Księga Jeremiasza (24 razy) oraz w Księdze Psalmów (ponad 20 razy). Często używa się go także w księgach deuterokanonicznych, gdzie nie tłumaczy on żadnego z terminów hebrajskich i gdzie oznacza również „gniew” – w samej Księdze Mądrości Syracha występuje prawie 20 razy.

Ponieważ Biblia Grecka powstawała stosunkowo późno, kiedy w większości pism, także klasycznych, termin θυμός używany był na określenie gniewu, takie też znaczenie przyjmuje w większości przykładów występowania – obok gniewu ludzi także gniew zwierząt (Prz 20,2) i gniew Boga (o czym zaraz). Niemniej LXX używa terminu θυμός także w jego wcześniejszych znaczeniach. Na przykład pozostałością pierwotnego użycia wyrazu θυμός (nawiązującego do „ducha, siły witalnej”) jest kilka przykładów, kiedy θυμός tłumaczy w LXX hebrajski termin określający „ducha” (רוח). Tak jest w Prz 18,14; 29,11; Ez 39,29; Za 6,8. W znaczeniu duszy używany

²⁶ Büchsel, „θυμός”, 591.

²⁷ Por. Hatch – Redpath, *A Concordance*, 660-662.

²⁸ Por. Hatch – Redpath, *A Concordance*, 660-662.

jest w Prz 6,34, ducha – w Kpł 26,24, umysłu – w 2 Krl 24,3, usposobienia – w 2 Mch 4,25, poruszenia – w Koh 7,3, a nawet w znaczeniu trucizny w Hi 20,16²⁹. Termin θυμός w LXX określa także usposobienie psychiczne (ang. *mental disposition*) człowieka, bliskie hardości, która charakteryzuje kogoś nieprzyjaznego (np. w Kpł 26,41; 2 Mch 7,21; Syr 28,19)³⁰.

W wielu przypadkach termin θυμός odnosi się wprost do gniewu Bożego (zob. choćby Rdz 49,6; Wj 32,19; Am 6,12; Iz 14,3; Prz 20,2; 2 Mch 14,4; Oz 8,5; Za 10,3)³¹. Co ciekawe, jak zauważa J. Irmscher, termin ten w klasycznej greckiej literaturze nigdy nie był używany w odniesieniu do bogów³², w LXX natomiast jest tak stosunkowo często, a jak zostało wspomniane, z kolei terminy używane w grece klasycznej na określenie gniewu bogów w LXX niemal wcale nie występują i nie odnoszą się nigdy do Boga Jedynego³³.

Czasownikowa forma θυμώω ('denerwować, prowokować do gniewu') nie jest tak częsta jak rzeczownikowa (w sumie występuje 66 razy). Znana jest w LXX w stronie czynnej (np. Oz 12,14-15), tylko raz zaś występuje w takiej formie w literaturze greckiej klasycznej – u Eurypidesa w tragedii *Blagalnice*³⁴. Z kolei strony bierna i medialna ('denerwować się, być zdenerwowany') częściej występuje w LXX (choćby Hi 21,4), ale również częściej u autorów klasycznych³⁵: u Ajschylosa (przełom VI/V wieku przed Chrystusem) w utworze *Agamemnon* i w innych fragmentach np. *Eumenidesa*, w piśmiennictwie Eurypidesa (w dziełach *Helena* i *Fenicjanki* z końca V wieku przed Chrystusem). Występuje także u Herodota,

²⁹ Por. Lust – Eynikel – Hauspie, *A Greek-English Lexicon*, I, 209.

³⁰ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 334.

³¹ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 333.

³² Irmscher, *Götterzorn*, 3nn. Por. także: Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 334.

³³ Zob. przyp. 7.

³⁴ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 334; Liddel – Scott, *Greek-English Lexicon*, 810.

³⁵ Ten i następane przykłady za: Liddel – Scott, *Greek-English Lexicon*, 810.

Tukidydesa, Sofoklesa (w utworach *Król Edyp* oraz *Ajas*, a także w *Antygonie* w odniesieniu do zwierząt). Do zwierząt odnosili ten termin także Ksenofont (w *Sztuce jeździeckiej*), Eurypides (w ostatniej z jego tragedii *Bachantki*), Arystofanes (w dziele *Żaby* z końca V wieku przed Chrystusem), Platon w *Prawach*, *Listach* oraz w dialogu *Protagoras*. Używają tego terminu też inni pisarze: filozof Filodem w dziele *De ira* (I wiek przed Chrystusem), a w późniejszych wiekach także Plutarch i lekarz Soranus (II wiek po Chrystusie).

W Biblii forma czasownikowa θυμός pierwszy raz występuje w Rdz 6,7, gdzie tłumaczy termin נחם, który w osnowie nifal (tak jak w tym tekście) oznacza ‘żałować’. Niemniej w większości biblijnych przypadków występowania wskazuje na ‘zagniewanie’ (najczęściej tłumaczy hebr. חרה i אנף – czasownikowe formy wspomnianych rzeczowników oznaczających ‘gniew’). Najczęściej pojawia się w Drugiej Księdze Samuela, ale również w Księdze Powtórzonego Prawa i Księdze Liczb, co jest o tyle ważne, że Pięcioksiąg, zarówno zgodnie z *Listem Pseudo-Arysteasa*, jak i badaniami współczesnych znawców Septuaginty, rzeczywiście został przetłumaczony na samym początku przekładu greckiego Biblii Hebrajskiej i dlatego taki przekład terminów hebrajskich w tych wczesnych księgach mógł kształtować jego użycie również w księgach późniejszych.

Warto zaznaczyć, że termin θυμός (w formie rzeczownikowej i czasownikowej) występuje bardzo często w LXX parze z terminem ὀργή (o czym później). Oba terminy na określenie gniewu, jak już wspomniano, są synonimiczne³⁶. Nie ma co do tego wątpliwości T. Muraoka, który przeprowadził studium par synonimów, uznając za takie omawiane dwa greckie określenia gniewu³⁷. Jaka jest etymologia i użycie drugiego z nich?

³⁶ Schmidt, *Synonymik*, III, 551-558, 566-567; Trench, *Synonyms*, 130-134.

³⁷ Muraoka, „Hosea”, 12-138 (zwł. 130-131); Muraoka, „Pairs of Synonyms”, 36-43 (zwł. 37-39). Por. Muraoka, „Apports”, 57-68 (zwł.

3. ὄργή

Termin ὄργή występuje na określenie gniewu w LXX równie często jak już omówiony θυμός. Jest rzeczownikiem o innej etymologii, ale używanym w Biblii zamiennie z θυμός. Termin ὄργή nie jest znany z pism Homera (uznaje się go za termin posthomerycki)³⁸. Niemniej znany jest z pouczeń Hezjoda, datowanych na czas niedługo po Homerze (zob. dalej), choć faktycznie jego występowanie znacznie częstsze jest w pismach stosunkowo późnych (zob. poniżej).

Trudno dokładnie określić pochodzenie rzeczownika ὄργή³⁹. Najprawdopodobniej wywodzi się od terminu znanego z sanskrytu, gdzie rzeczownik *ūrj(a)* oznaczał ‘moc, siłę’⁴⁰, a także ‘pożywienie, wigor’⁴¹. W pismach klasycznych termin ὄργή używany jest w kilku znaczeniach⁴². (1) ‘Naturalny impuls, skłonność’, a dokładniej ‘temperament, usposobienie’⁴³. W takim znaczeniu występuje już w dydaktycznym eposie *Prace i dni* Hezjoda (datowanym na VIII wiek przed Chrystusem), u poety Semonidesa (VII wiek przed Chrystusem). Potem także w lirykach Teognisa z Megary (VI wiek przed Chrystusem) i Pindara (VI/V wiek przed Chrystusem), m.in. również w zachowanych fragmentach tragedii *Prometeusz Wyzwolony* Ajschylosa (przełom VI/V wiek przed Chrystusem), a także w znaczeniu ‘społecznego usposobienia’ w tragedii Sofoklesa *Antygona* (V wiek przed Chrystusem) i w tragedii Eurypidesa *Trojanki* (V wiek

59-60); Muraoka, „Gleanings”, 101-108 (zwł. 104-105); Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 334, 504. Por. także: Büchsel, „θυμός”, 591-592; Kleinknecht, „L’ira”, 1079-1080.

³⁸ Kleinknecht, „L’ira”, 1075-1076.

³⁹ Chantraine, *Dictionnaire étymologique*, III, 816.

⁴⁰ Kleinknecht, „L’ira”, 1075-1076, przyp. 1. Por. Wharton, *Etyma Graeca*, 96.

⁴¹ Chantraine, *Dictionnaire étymologique*, III, 816.

⁴² Poniższe przykłady za: Liddel – Scott, *Greek-English Lexicon*, 1246. Zob. także: Kleinknecht, „L’ira”, 1075-1103 (wraz z przypisami).

⁴³ Por. Valpy, *The Etymology*, 121.

przed Chrystusem), w pismach Herodota i Tukidydesa, u komediopisarza Kratinosa (V wiek przed Chrystusem), jak również u Platona w dialogu *Państwo*.

(2) W znaczeniu ‘gniewu, furii, pasji’ (także w znaczeniu przysłówkowym – „w gniewie”) termin ten występuje w pismach późniejszych: u Herodota i Tukidydesa (V wiek przed Chrystusem), u Sofoklesa w tragedii *Edyp w Kolonie* z V wieku przed Chrystusem, u Arystofanesa (w dziele *Żaby* z końca V wieku przed Chrystusem), we fragmentach pism Eurypidesa, m.in. w tragedii *Helena*, a także u Arystofanesa (V/IV wiek przed Chrystusem), u Platona w późnym dialogu *Prawa*, u oratora Demostenesa (IV wiek przed Chrystusem), u komediopisarzy Filemona z Sycylii i Menandra (obaj IV/III wiek przed Chrystusem).

Warto zauważyć, że te ostatnie pisma powstały w tych samych czasach co LXX, która używa terminu ὀργή bardzo często. W LXX termin ten zazwyczaj tłumaczy najpopularniejsze hebrajskie terminy określające gniew: אַף (95 razy); הַכּוֹזֵה (24 razy) i חָרָוֶן (23 razy)⁴⁴. Aż 21 razy występuje w Księdze Mądrości Syracha, 8 razy – w Księdze Mądrości, gdzie nie tłumaczy hebrajskich odpowiedników. Najczęściej pojawia się w Księdze Psalmów (44 razy) oraz Księdze Hioba (25 razy). Jego występowanie w Księdze Hioba jest ciekawe, ponieważ często nie tłumaczy on w niej hebrajskich słów, ale wprowadza temat gniewu w miejscu, gdzie tekst hebrajski go nie miał, np. Hi 9,22; 21,30; 39,24 (czasem jeszcze używając obu greckich terminów θυμός i ὀργή, np. 31,11; 37,2). Można to wyjaśnić charakterem przekładu greckiego Księgi Hioba w LXX⁴⁵.

Kilka razy ὀργή przybiera dość zaskakujące znaczenie. Jest np. tłumaczeniem hebr. רוּחַ (‘duch’) – w Prz 16,32; Iz 59,19, raz tłumaczy hebr. כֹּחַ (‘siła’) – w Dn 8,6, raz hebr. סֵעַר (‘nawałnica’) – w Jr 30,23, podobnie raz hebr. סִיפָה (‘sil-

⁴⁴ Por. Hatch – Redpath, *A Concordance*, 1008-1010.

⁴⁵ Na jego temat, zob. Strzałkowska, *Mowy Elihu*.

ny, niszczący wicher') w Ps 83,16. Te ostatnie dwa znaczenia przypominałyby o wiele bardziej gr. θυμός, ale może termin ὀργή został w tych tekstach LXX potraktowany jako jego zamiennik.

Termin ὀργή występuje w LXX jako określenie gniewu ludzi (np. Rdz 27,45⁴⁶, T. Muraoka wylicza jeszcze Rdz 39,19⁴⁷), zwierząt (jak w 2 Mch 4,25)⁴⁸, a często także w odniesieniu do gniewu Boga, np. Ps 58(59),14⁴⁹. T. Muraoka odnotowuje nawet, że „przede wszystkim” dotyczy on gniewu Boga (*mostly of God's wrath*), podając przykłady z ksiąg prorockich: Mi 7,9; Ha 3,2; So 1,15.18; 2,2; Za 7,12⁵⁰. Gniew Boży sprowokowany jest przez grzech i nieposłuszeństwo (Mi 7,9; Za 7,12), sprawia zniszczenie (Oz 11,9; Am 4,10; Jon 3,9)⁵¹. Ciekawe, że o ile termin θυμός w literaturze klasycznej nie odnosił się nigdy do bogów, o tyle termin ὀργή odnosi się, choć tylko raz, do bożka Pana w tragedii *Medea* Eurypidesa⁵². Oba omawiane terminy opisują również gniew Boga w Nowym Testamencie, zwłaszcza ὀργή (np. ἡ ὀργή τοῦ θεοῦ – ‘gniew Boży’ z J 3,36; Rz 1,18; 3,5; 9,22; 12,19; Ef 5,6; Kol 3,6; 1 Tes 2,16, kilka tekstów Ap, a także Rz 2,8, gdzie używa się obu terminów: ὀργή i θυμός)⁵³. W NT termin ὀργή odnosi się także do gniewu ludzi (Ef 2,3; 4,31; Kol 3,8, gdzie wymienia się katalog wad i grzechów, a pośród nich właśnie gniew).

Czasownikowa forma ὀργίζω ('denerwować, prowokować do gniewu, irytować') jest częstsza niż θυμός. W LXX

⁴⁶ Por. Lust – Eynikel – Hauspie, *A Greek-English Lexicon*, II, 337.

⁴⁷ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 504.

⁴⁸ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 504.

⁴⁹ Por. Lust – Eynikel – Hauspie, *A Greek-English Lexicon*, II, 337.

⁵⁰ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 503-504.

⁵¹ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 504.

⁵² Liddel – Scott, *Greek-English Lexicon*, 1246.

⁵³ Więcej na temat idei gniewu Bożego w Nowym Testamencie, zob. choćby: Tasker, *The Biblical Doctrine*, 29-34; Hanson, *The Wrath*; Stählin, „L'ira”, 1176-1254 (wraz z przypisami); Dahlberg, „Wrath of God”, 906-908; Travis, „Wrath of God”, VI, 996-998.

występuje 91 razy, z czego najczęściej w Księdze Psalmów (13 razy), Księdze Sędziów i Pierwszej Księdze Machabejskiej (po 7 razy). Pierwszy raz w formie czasownikowej pojawia się w Pięcioksięgu, a dokładniej w Rdz 31,36 (w historii Jakuba przełożonej w LXX, jak cała Tora, w III wieku przed Chrystusem). Ponadto w Torze występuje jeszcze w Rdz 40,2; 41,10; 45,24; Wj 15,14; 32,22 ('gniewać się'); Lb 25,3 ('być zagniewany na')⁵⁴. Odnosi się do Boga (Pwt 7,4; 2 Krl 23,26; Ps 79,5; Iz 57,6; Ha 3,8; Za 1,15) i do człowieka (Rdz 31,36; 40,2; 41,10; 45,24; Lb 31,14; Hi 32,3; Prz 29,9)⁵⁵.

W literaturze klasycznej czasownikowa forma znana była wcześniej. W stronie czynnej ('denerwować [kogoś], prowokować do gniewu') – u Ksenofonta w dziele *Sztuka jeździecka*, u Arystofanesa w utworze *Osy*, u Platona w dialogu *Fajdros*, u Arystotelesa w *Retoryce*. W stronie biernej zaś – u Platona, a w stronie medialnej (w znaczeniu 'gniewania się, zagniewania') – u Ksenofonta, Lizjasza, oratora Izokratesa, Eurypidesa, Platona, Tukidydesa, Arystofanesa, Demostenesa i innych⁵⁶.

4. TERMINY ὀργή i θυμός RAZEM

Oprócz przypadków występowania omawianych terminów ὀργή i θυμός osobno, czy wręcz zamiennie, sporo jest takich miejsc w LXX, gdzie oba terminy użyte są razem, obok siebie (połączone spójnikiem) bądź w wyrażeniu łączącym oba terminy. Ich podwójne użycie jest najczęściej wynikiem dokładnego oddania hebrajskiego pierwowzoru, gdzie także używa się często dwóch analogicznych, synonimicznych terminów obok siebie. Wielu uważa taki zabieg w LXX za hebraizm. W niemal wszystkich przypadkach takie użycie

⁵⁴ Por. Lust – Eynikel – Hauspie, *A Greek-English Lexicon*, II, 337.

⁵⁵ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 504.

⁵⁶ Liddel – Scott, *Greek-English Lexicon*, 1246.

słów miało na celu wzmocnienie wypowiedzi, zintensyfikowanie jej wymowy i podkreślenie mocy. Jest tak zwłaszcza w wyrażeniu z formą genetywu, jak np. w Lb 14,34 (καὶ γνώσεσθε τὸν θυμὸν τῆς ὀργῆς μου – ‘i poznacie zapalczliwość mego gniewu’) czy w innych miejscach (Lb 25,4; Pwt 29,24; Oz 11,9; Jon 3,9; Na 1,6b; So 3,8)⁵⁷.

Podobną wymowę uzyskuje połączenie tych dwóch terminów spójnikiem, jak w wyrażeniu θυμός καὶ ὀργή. Takie wyrażenie często odnosi się do gniewu Bożego (np. Rdz 27,44-45; Pwt 29,23; Iz 10,5)⁵⁸. Często (także za językiem hebrajskim) używa się w LXX czasownika z drugim rzeczownikiem, np. ὀργίζω θυμός (Wj 32,19; Lb 22,22; 25,3; 32,13; Pwt 29,27; 31,17; Sdz 2,14; Ps 73,1 – gdzie odnosi się do Boga; w odniesieniu do człowieka natomiast wyrażenie to użyte jest w Ps 123,3)⁵⁹ lub θυμός ὀργῆ (Wj 4,14 – o Bogu zagniewanym na Mojżesza; Pwt 11,17; 1 Sm 11,6 czy Hi 32,5 – gdzie mowa o zagniewaniu młodego bohatera Elihu)⁶⁰. Odpowiadają one takim wyrażeniom hebrajskim, jak אָרַג אָרַג. Ciekawym przykładem połączenia czasownika z rzeczownikiem jest typowy hebraizm, w którym wzmacnia się czasownik użyciem rzeczownika pochodnego od niego – w LXX takim przykładem jest wyrażenie ὀργίζω ὀργῆν μεγάλην z Za 1,2 (odniesiony zresztą do Boga i Jego wielkiego zagniewania)⁶¹. Po hebrajsku brzmiał on אָרַג אָרַג. W LXX takiego sformułowania użył jeszcze tłumacz w Za 1,15 (choć tekst hebrajski brzmi tam akurat inaczej).

⁵⁷ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 504.

⁵⁸ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 333.

⁵⁹ Por. Lust – Eynikel – Hauspie, *A Greek-English Lexicon*, II, 337; Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 504.

⁶⁰ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 334.

⁶¹ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, 504.

5. PODSUMOWANIE

Przyglądając się terminologii dotyczącej gniewu w LXX, widać wyraźnie, jak bardzo język grecki używany przez tłumaczy pozostawał pod wpływem zarówno spuścizny hebrajskiej (tłumacz przekładał na język grecki, ale myślał po hebrajsku, stąd liczne wyrażenia o charakterze hebraizmów), jak i greckiej (tłumacze LXX wyraźnie nawiązują także do terminologii znanej z literatury klasycznej swoich czasów i dawniejszej, co świadczy o ich dobrym wykształceniu klasycznym, zwłaszcza w przypadku niektórych ksiąg LXX). Biblia Grecka wykorzystuje obrazy gniewu przywoływane przez różnych greckich autorów starożytnych, wyrażając za ich pomocą prawdę o gniewie (Boga i człowieka) tak, jak została ona ujęta w świętych pismach starożytnego judaizmu. Łączy zatem te dwa światy (hebrajski i grecki) nie tylko na poziomie teologicznym, filozoficznym, ale również bardzo konkretnie na poziomie terminologicznym i pojęciowym.

Naturalnie obok terminów wyrażających gniew pojawiają się w LXX także opisy rozmaitych gniewnych reakcji, którym należałoby poświęcić osobne studium opisujące obecną w tekstach Biblii Greckiej komunikację pozawerbalną (dla Biblii Hebrajskiej i kontekstu Bliskiego Wschodu zrobił to M.I. Gruber⁶²). Niemniej już w tych dwóch omówionych terminach i ich etymologii widać nawiązania do somatycznych reakcji, jakie wywołuje w człowieku gniew wzorowany na opisie gniewu zwierząt, a odnoszonym także do człowieka i nawet samego Boga, którego gniew wyrażany jest na rozmaite sposoby, na wzór gniewu ludzkiego, w licznych tradycjach Starego (a potem także Nowego) Testamentu.

Warto także zauważyć, że w terminologii od ὀργή i θυμός bardzo blisko jest do słów o innym znaczeniu, np. ἐπιθυμέω (wraz z pochodnym rzeczownikiem ἐπιθυμία) – termin związany z pożądliwością i sferą seksualną (oznacza-

⁶² Gruber, „Nonverbal Indications”, 480-553.

jący ‘pragnąć, płonąć z pragnienia, zapalać się [do czegoś]’). Te bliskie terminy wywodzą się od tego samego skojarzenia z ogniem, silną emocją, od której pochodzi gniew. Różne sfery, choć równie mocno dotykające człowieka. Od gniewu, jak widać, bardzo blisko także do wykroczeń, zapewne dlatego Biblia, zarówno Starego, jak i Nowego Testamentu, zaleca pohamowanie gniewnych emocji i umiar. Jako przykład można przytoczyć wypowiedź św. Paweł w Ef 4,26: ὀργίζεσθε καὶ μὴ ἁμαρτάνετε· ὁ ἥλιος μὴ ἐπιδύετω ἐπὶ [τῷ] παροργισμῷ ὑμῶν (‘gniewajcie się, a nie grzeszcie: niech nad waszym gniewem nie zachodzi słońce’).

BIBLIOGRAFIA

- Ancient Anger: Perspectives from Homer to Galen* (red. S. Braund – G.W. Most) (Yale Classical Studies 32; Cambridge *et al.*: Cambridge University Press 2003).
- Baran G.M., „Gniew Boży a gniew ludzki w świetle terminologii Pierwszej i Drugiej Księgi Machabejskiej”, *Verbum Vitae* 33 (2018) 59-92.
- Büchsel F., „θυμός”, *Grande Lessico del Nuovo Testamento* (red. G. Kittel – G. Friedrich) (Brescia: Paideia 1968) IV, 589-602.
- Chantraine P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots* (Paris: Éditions Klincksieck 1970) II-III.
- Colères et repentirs divins: actes du colloque organisé par le Collège de France, Paris, les 24 et 25 avril 2013* (red. J.-M. Durand – L. Marti – T. Römer) (Orbis Biblicus et Orientalis 278; Fribourg: Academic Press – Göttingen: Vandenhoeck et Ruprecht 2015).
- Dahlberg B.T., „Wrath of God”, *The Interpreter’s Dictionary of the Bible* (red. G. Buttrick) (Nashville – New York: Abingdon Press 1992) IV, 903-908.
- Divine Wrath and Divine Mercy in the World of Antiquity* (red. R.G. Kratz – H. Spieckermann) (Forschungen zum Alten Testament 33; Tübingen: Mohr Siebeck 2008).

- Grether O. – Fichtner J., „ὄργή [L'ira di Dio nei LXX]”, *Grande Lessico del Nuovo Testamento* (red. G. Kittel – G. Friedrich) (Brescia: Paideia 1968) VIII, 1151-1160.
- Grimas A.J., *De la colère: étude sémantique lexicale* (Documents de recherche – Groupe de recherches sémio-linguistiques 27; Paris: Groupe de recherches sémiolinguistiques 1981).
- Gruber M.I., „Nonverbal Indications of Anger”, *Aspects of Nonverbal Communication in the Ancient Near East* (Studia POHL 12/ II; Roma: Pontificio Istituto Biblico 1980) 480-553.
- Hanson A.T., *The Wrath of the Lamb* (London: Wipf & Stock 1957).
- Hatch E. – Redpath H.A. et al., *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament (Including the Apocryphical Books)* (Grand Rapids, MI: Baker Academic 2005).
- Irmscher J., *Götterzorn bei Homer* (Lipsk: Harrassovitz 1950).
- Kleinknecht H., „ὄργή [L'ira nel'antichità classica]”, *Grande Lessico del Nuovo Testamento* (red. G. Kittel – G. Friedrich) (Brescia: Paideia 1968) VIII, 1075-1103.
- Kövecses Z., *Metaphors of Anger, Pride, and Love: A Lexical Approach to the Structure of Concepts* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company 1986).
- Lehrs K., *De Aristarchi Studiis Homericis* (Lipsk: Regimontii Prussorum 1865).
- Liddel H.G. – Scott R., *Greek-English Lexicon with a Revised Supplement* (Oxford: Clarendon Press 1996).
- Lust J. – Eynikel E. – Hauspie K., *A Greek-English Lexicon of the Septuagint* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1992) I-II.
- Muraoka T., „Hosea V in the Septuagint version”, *Abr-Nahrain* 24 (1986) 12-138.
- Muraoka T., „Pairs of Synonyms in the Septuagint Psalms”, *The Old Greek Psalter. Studies in Honour of Albert Pietersma* (red. A. Pietersma – R.J.V. Hiebert – C.E. Cox – P.J. Gentry) (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 332; Sheffield: Sheffield Academic Press 2001) 36-43.
- Muraoka T., „Apports de la LXX dans notre compréhension de l'hébreu et du grec et de leur vocabulaire”, *L'apport de la Septante*

- aux études sur l'Antiquité. Actes du colloque de Strasbourg, 8-9 novembre 2002* (red. J. Joosten – P. Le Moigne) (Lectio Divina 203; Paris: Cerf 2005) 57-68.
- Muraoka T., „Gleanings of a Septuagint lexicographer”, *Bulletin of International Organization for Septuagint and Cognate Studies* 38 (2001) 101-108.
- Muraoka T., *A Greek-English Lexicon of the Septuagint* (Louvain – Paris – Walpole: Peeters 2009).
- Pharr C., *Homeric Greek. A Book for Beginners* (Boston, MA – New York, NY – Chicago, IL: D.C. Heath & Co. Publishers 1920).
- Schmidt J.H., *Synonymik der griechischen Sprache* (Lipsk: B.G. Teubner 1876-1886) III.
- Stählin G., „ὄργή [L'ira umana ed ira Divina nel N.T.]”, *Grande Lessico del Nuovo Testamento* (red. G. Kittel – G. Friedrich) (Brescia: Paideia 1968) VIII, 1176-1254.
- Strzałkowska B., „Terminologia «Gniewu Bożego» w Biblii Hebrajskiej”, *Colloquia Theologica Ottoniana* 3/1 (2003) 47-65.
- Strzałkowska B., *Mowy Elihu (Hi 32-37) oraz ich reinterpretacja w Biblii Greckiej* (Rozprawy i Studia Biblijne 35; Warszawa: Vocatio 2009).
- Tasker R.V.G., *The Biblical Doctrine of the Wrath of God* (London: The Tyndale Press 1951).
- Travis S.H., „Wrath of God – New Testament [Wrath of God]”, *The Anchor Bible Dictionary* (red. D.N. Freedman) (New York: Doubleday 1992) VI, 996-998.
- Trench R.C., *Synonyms of the New Testament* (Grand Rapids, MI: Baker Books 1953).
- Valpy F.E.J., *The Etymology of the Words of the Greek Language. In Alphabetical Order, With the Omission Generally of Plants, and Sometimes of the More Uncommon Animals* (London: Longman, Green, Longman and Roberts 1860).
- Wharton E.R., *Etyma Graeca. An Etymological Lexicon of Classical Greek* (London: Percival & Co. 1890).

BARBARA STRZAŁKOWSKA, doktor habilitowany nauk teologicznych w zakresie teologii biblijnej, wykładowca Pisma Świętego na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Szczególne zainteresowania: Septuaginta (geneza, charakter przekładu, interpretacja), literatura mądrościowa Starego Testamentu, szczególnie Księgi Hioba i Księgi Przysłów, w ich hebrajskiej i greckiej tradycji.